

UDK 274(497.4):930.85(497.4)''15''

Kozma Ahačič

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU in Univerza v Novi Gorici

NOVA ODKRITJA O SLOVENSKI PROTESTANTIKI*

Prvi slovenski knjigi, *Katekizem* in *Abecednik* Primoža Trubarja iz leta 1550, je natisnil tiskar Peter Frentz v mestu Schwäbisch Hall v Nemčiji. Ta ugotovitev temelji na nedavni primerjavi njegovih tiskov s tiski drugih tiskarn in na ponovni analizi virov, ki osvetljujejo nastanek teh dveh Trubarjevih del. V nadaljevanju prispevek opozarja na pet novih najdb protestantskih piscev iz 16. stoletja: glagolski in cirilski *Katekizem* iz leta 1561, *Ta prvi deil Noviga testamenta* in *Articule* Primoža Trubarja iz let 1557–1558 ter 1562, na magistrsko delo Jurija Dalmatina *De catholica et catholicis* iz leta 1572, podrobneje pa opisuje novo najdbo drugega ohranjenega izvoda *Cerkovne ordninge* iz leta 1564 ter poudarja njen pomen in razlike glede na doslej poznani izvod.

Ključne besede: Primož Trubar, Peter Frentz, protestantizem, *Cerkovna ordninga*, Bernard Steiner, *Katekizem* 1550, *Abecednik* 1550

The first two Slovene books, *Catechismus* and *Abecedarium*, written by Primož Trubar in 1550, were printed by Peter Frentz whose printing office was located in the town of Schwäbisch Hall in Germany. This statement is based on the recent comparison of Frentz's prints with those of other printing offices as well as on the results of a reassessment of written sources, which shed new light on how these two works by Trubar came into being. Furthermore, the paper points out five new discoveries of works by 16th-century Protestant writers: *Catechismus* in the Glagolitic and Cyrillic scripts from 1561, The First Part of the New Testament (*Ta prvi deil Noviga testamenta*), and *Articuli* by Primož Trubar from 1557–1558 and 1562 and Jurij Dalmatin's master's thesis *De catholica et catholicis* from 1572. It also discusses at length the new discovery of the second preserved copy of the *Cerkovna ordninga* from 1564, pointing out its significance and differences compared to the Vatican copy.

Keywords: Primož Trubar, Peter Frentz, Protestantism, *Cerkovna ordninga*, Bernard Steiner, *Catechismus* 1550, *Abecedarium* 1550

1 Prvi dve slovenski knjigi je v mestu Schwäbisch Hall natisnil Peter Frentz

Leta 1799 je Christian Friedrich SCHNURRER (1989 [=1799]: 7–8) v svojem prispevku o slovanskih tiskih v Württembergu v 16. stoletju navedel kot najverjetnejše mesto tiska prvih dveh Trubarjevih knjig Tübingen. Iz tega je izhajalo sklepanje,

* Avtor se zahvaljuje najditelju *Cerkovne ordninge* dr. Ulrichu D. Oppitzu in prof. ddr. Igorju Grdini, da sta mu omogočila priti v stik z najdbo in da sta s tem vzpodbudila tudi druga v tem prispevku navedena spoznanja. Obema se zahvaljuje tudi za plodno debato o tu navedenih novih podatkih. ZRC SAZU in zaslužnemu škofu Evangeličanske cerkve v Sloveniji Gezi Erniši pa se zahvaljuje za možnost tridnevnega raziskovalnega dela v Bad-Urachu, Ulmu in Memmingenu.

da je moral biti tiskar Ulrich Morhart, katerega delavnica je natisnila tudi nekatera nadaljnja Trubarjeva dela. Tak zaključek je bil sicer logičen, ni pa temeljil na nobenem stvarnem viru, le na Trubarjevih formulacijah iz pisem in uvodov, kjer pojasnjuje, da ni kršil prepovedi tiska. Ker gre za prvi slovenski knjigi, je kar težko razumljivo, da o tej interpretaciji nekaj desetletij ni nihče podvomil, čeprav so se vsi zavedali, da glede razumevanja Trubarjevih izjav o letu (s tem pa tudi o kraju) izdaje ni vse tako, kot bi moralo biti. Podatki se niso ujemali, kar so dosedanja raziskovalci reševali različno, ob tem pa so bili vselej v določeni zadregi, saj je bilo treba spregledati zdaj to, zdaj ono Trubarjevo izjavo, zdaj ta, zdaj oni stvarni podatek.

Prispevek Helmuta CLAUSA (2013: 127–38) v letošnjem Gutenbergovem letopisu je s tega vidika prelomen in zahteva od nas nov premislek glede tiska prvih dveh slovenskih knjig, saj temelji na dokazih, ki jih je po našem mnenju tako rekoč nemogoče ovreči. Ne glede na dejstvo, da so si tedanje tiskarske delavnice lahko posamezne črke in lesoreze izposojale, je Clausu uspelo na podlagi podrobne študije razširjenosti inicialke L, ki jo najdemo v Trubarjevem *Katekizmu* iz leta 1550 na strani A3a prvega dela, ter podrobne primerjave preostalih črk *Katekizma* in *Abececnika* iz leta 1550 ugotoviti, da ne inicialke ne posameznih drugih razlikovalnih črk ne najdemo v nobenem tisku Ulricha Morharta, pač pa jih z vsemi podrobnostmi lahko zasledujemo na liniji tiskov iz delavnic, ki so jih vodili (kronološko, kot mojstri in njihovi nasledniki) Thomas Anshelm (1516–23, Hagenau) – Johann Setzer (1523–32, Hagenau) – Peter Braubach (1536–43, Schwäbisch Hall) – Pankratius Queck (1543, Schwäbisch Hall) – Peter Frentz (1543/1545–53, Schwäbisch Hall).¹ Braubach je imel sprva tiskarno v mestu Schwäbisch Hall, po svojem odhodu v Frankfurt (1540) jo je deloma prepustil svaku Quecku, tega pa je po njegovi smrti (1543) nasledil Peter Frentz. Ta je bil sicer dolgoletni sodelavec in učenec Petra Braubacha: do svoje smrti leta 1553 je v tiskarni v Schwäbisch Hallu natisnil okrog 25 tiskov, za katere lahko z gotovostjo dokažemo provenienco (CLAUS 2013: 135).

Claus je po našem mnenju zbral podatke, ki ne dopuščajo nobenega dvoma, da črke in inicialka L, uporabljene za tisk *Katekizma* in *Abececnika* iz leta 1550, ne bi bile iz tiskarne Petra Frentza v Schwäbisch Hallu. Tam so bile črke in lesorez z inicialko L tako pred tiskom prvih dveh slovenskih knjig kakor tudi po njem.

Na mestu je zato vprašanje, ali je bila knjiga kljub prepovedi natisnjena v Schwäbisch Hallu ali pa so črke za knjigo dejansko posodili kam drugam. Toda kam? Če bi Trubar res upošteval prepoved, potem bi morala inicialka in nekatere druge črke romati najverjetneje v delavnico Petra Braubacha v Frankfurt, ki je bila povezana s tiskarno v Schwäbisch Hallu, a je bila tako s črkami kot z inicialkami dobro opremljena – le težko si razumno razložimo, zakaj bi si samo za dve knjigi izposojali, kar so že imeli. Prav tako bi bilo nerazumljivo, da bi jih posojali iz Halla v Tübingen v Morhartovo tiskarno (in nato nazaj), saj je imel tudi Morhart pri sebi vse potrebno, povezav med tema dvema tiskarnama pa ne poznamo in jih zelo verjetno tudi ni bilo. Da bi Trubar tiskal z izposojenimi črkami kje drugje, je še manj verjetno.

¹ Prim. podatke o tiskarnah in tiskarjih v CERL 2013.

Vse torej kaže, da lahko tudi po širšem premisleku pritrdimo CLAUSU (2013: 137) v sklepu, da je Trubar tiskal svoji prvi knjigi ne glede na *interim* v mestu Schwäbisch Hall. V tem kontekstu moramo torej znova brati in komentirati razpoložljive Trubarjeve izjave o tej zadevi. Izjavi iz let 1557 in 1561 nista v ničemer sporni, saj prinašata le podatek, da je bila knjiga zaradi prepovedi tiskana skrivaj – ne omenjata pa, da bi bila tiskana drugje; še več, zakaj bi tisk potekal »z nevarnostjo« (»mit gfar«), če bi to potekalo v Tübingenu s tiho ali glasno odobritvijo vojvode ali bodočega vojvode Krištofa:

»V dveh krajih so namreč tiskarjem njihovi višji nadzorniki strogo prepovedali tiskati moje slovenske spise. Moral sem jih dati tiskati skrivaj z nevarnostjo ter v svoji odsotnosti, da jih nisem mogel popraviti. Tiskar in neki krščanski pridigar, ki oba nista razumela besedice slovenski, sta opravila korekturo« (TT 1557: A4a, RUPEL 1966: 73–74).²

»Moral jo je [Trubar] tiskati skrivaj in pod izmišljenim imenom zato, ker mu je nadzorniki tiskarn v dveh krajih v času interima niso hoteli dovoliti tiskati« (TR 1561: B3a–B3b, RUPEL 1966: 116).³

Podobno ne govori proti podatku o tisku v Schwäbisch Hallu Trubarjevo pismo Henriku Bullingerju 20. decembra 1557:

»Zakaj pred 7 leti niso ne Nürnbergzani ne Halčani hoteli dovoliti, da bi njih tiskarji natisnili moj katekizem z napevi, ker so vedeli, da sem v nemilosti pri kralju, pa so se bali tudi zase« (RAJHMAN 1986: 32–33).⁴

Zgornje tri izjave nam torej zgolj podajajo informacijo o tem, da sta se *Katekizem* in *Abecednik* v primeru, da so ju natisnili v mestu Schwäbisch Hall, tiskala ilegalno. Edina sporna Trubarjeva izjava, glede vsebine katere so že večkrat dvomili predhodni raziskovalci in na katero so se naslanjali tudi njihovi sklepi, bi bila potemtakem izjava iz Trubarjevega uvoda v izdajo celotne *Nove zaveze* iz let 1581 in 1582:

»Da pa posvečam tole knjigo Vaši knežji milosti in jo v njenem imenu izdajam, so predvsem naslednji trije vzroki. Prvi je tale: po posebnih božjih ukrepih in milostni naklonjenosti presvetlega visokorodnega krščanskega kneza in gospoda, gospoda Krištofa, vojvode württemberškega in teškega [...], so se vse zgoraj navedene slovenske knjige natisnile v Tübingenu (za časa *interima* niso v Nürnbergu in Schwäbisch Hallu hoteli dovoliti natisa niti prvega malega katekizma v rimah in napevih s pridigo o opravičenju pred Bogom)

² »Denn an zweien orten war den Buchdruckherrn von jren Oberen vnd Superattendenten hoch verboten / meine Windische Schrifften zudrucken. Ich habs verborgen mit gfar / vnd in meinem abwesen / das ichs nit hab mögen Corrigieren / trucken müssen lassen. Der Buchtrucker vnd ein Christlicher Prediger / die beid kein wort Windisch verstanden / habens Corrigiert.«

³ »W/ölches [Büchlin] er [Truber] heimlich vnnd vnder einem erdichten Namen/ (von wegen / das jme die Superattendenten der Truckereyen / an zweyen orten / zür zeit des Interims / gemelt Büchlin / zütrucken nicht wolten gefatten).«

⁴ »Nam Noribergensens neque Hallenses ante annos 7 uolebant permittere, vt meus rhythmicus catechismus Schlaucius ab eorum typographis excuderetur quia sciebant, me esse sub indignatione regis, a qua et sibi timebant.«

[...]« (TT 1581–1582: (:)(:8b; RUPEL 1966: 279).⁵

Ta izjava je delala preglavice vsem dosedanjim raziskovalcem, ki so izhajali iz hipoteze, da je *Katekizem* izšel v Tübingenu, saj je Trubar v TT 1557 (A3b),⁶ poleg tega pa še v zgoraj omenjenem pismu Henriku Bullingerju izjavil, da je *Katekizem* izšel leta 1550, in v TR 1561 (B3a), da je izšel pred *Abecednikom*, ki nosi letnico 1550.⁷ Vendar tudi ta izjava, če jo razumemo in prevajamo v skladu s predpostavko, da sta bili prvi slovenski knjigi natisnjeni v Schwäbisch Hallu, drži. *Katekizem* iz leta 1550 namreč v besedilu pred navedeno Trubarjevo izdajo v navedenem uvodu resnično ni omenjen. Trubar navaja le, da je napisal med drugim tudi »Catechismum mit dreierley kurtzen vnnd außführlichen Außlegungen« (TT 1581–82: (:)2b), torej »Katekizem s trojno kratko in izčrpno razlago«; takšno »trojno« razlago pa vsebujejo prav katekizmi iz let 1555, 1567 in 1575, ki so vsi izšli pod pokroviteljstvom vojvode Krištofa. Na takšne drobne Trubarjeve manevre, kadar je imel namen doseči svoj cilj, smo opozarjali že v zvezi z njegovimi odnosi do financerjev knjig (AHAČIČ 2007: 56–62). Zato se nam ponuja naslednja interpretacija nemškega besedila:

»Da pa posvečam tole knjigo Vaši knežji milosti [torej vojvodi Ludviku Württemberškemu] in jo v njenem imenu izdajam, so predvsem naslednji trije vzroki. Prvi je tale: po posebnih božjih ukrepah in milostni naklonjenosti presvetlega visokorodnega krščanskega kneza in gospoda, gospoda Krištofa, vojvode württemberškega in teškega [...] so se vse zgoraj navedene slovenske knjige natisnile v Tübingenu (za časa *interima* v Nürnbergu in Schwäbisch Hallu natisa zanje [torej za zgoraj omenjene knjige] niso hoteli dovoliti, niti natisa prvega malega katekizma v rimah in napevih s pridigo o opravičenju pred Bogom).«

Natisa po takšni interpretaciji zgornjega besedila v Schwäbisch Hallu torej niso dovolili, kar pa ne pomeni, da ga niso ilegalno izvedli, *Katekizem* in *Abecednik* iz leta 1550 pa ne spadata med »zgoraj navedene slovenske knjige«, torej med knjige, natisnjene v Tübingenu.

Moje sklepanje glede poteka dogodkov ob tisku prvih dveh slovenskih knjig bi bilo naslednje: Trubarju je bilo tiskanje uradno onemogočeno zaradi prepovedi nadzornikov tako v Nürnbergu kot v Schwäbisch Hallu. S Petrom Frentzem (tudi *Frentius* oziroma *Frentzius*), tiskarjem v Schwäbisch Hallu, ter najverjetneje še z Mihaelom Grätterjem (tudi *Gretter*), »krščanskim pridigarjem« v istem kraju,⁸ se je zato dogovoril, da bosta knjigi natisnjeni v njegovi delavnici v tajnosti ob Trubarjevi

⁵ »Das aber E. F. G. ich diß Buch zuschreibe / vnd vnder dero Namen außgehen lasse / geschickt fürnemlich auß volgenden dreien Vrsachen. Die erste ist / Nachdem auß sonderlichen Schickungen Gottes / vnnd gnädiger Vergünstigung des Durchleuchtigen Hochgebornen Christlichen Fürsten vnd Herren Christoffen Hertzogen zu Würtemberg / vnd Teck [...] die ob angezeigte Windische Bücher alle zu Tübingen getruckt sein

⁶ »Im 1550 Jar / seind die ersten zwey Windische Büchlin gedruckt worden.«

⁷ »Diß Büchlin ist des Trubers erste Prob / ob man auch die Windischen Sprach / schreiben vnd lesen möchte.«

⁸ V Schwäbisch Hallu je imel Trubar vsaj tri dokumentirane znanice: župnika Mihaela Grätterja (Gretter), fizika Johanna Regula (Regulus) ter učitelja Jerneja Holdenriedta (prim. RAJHMAN 1986: 19–20, 327).

odsotnosti. To verjetno ni bilo posebno težko, saj tiskarn praviloma niso pregledovali, Trubarjeva odsotnost pa je nevarnost, da bi kdo opazil, kaj se dogaja, še dodatno zmanjšala. Tudi če je v Schwäbisch Hallu še kdo vedel za tak projekt (morda celo mestna oblast), jih ni prav nič stalo, da so tak skrivni projekt dopustili, saj jih je skrbelo predvsem, da se ne bi zamerili višjim oblastem. Če je projekt s skrivnim tiskom v Schwäbisch Hallu uspel, potem ga Trubar nikjer ne izpostavlja predvsem zato, ker bi bilo res skrajno neprevidno opozarjati oblastnike o svoji (in tiskarjevi) kršitvi interima in izrecne prepovedi.

Tak sklep rešuje tudi dilemo glede letnice izida Trubarjeve knjige. Glede na neujemanje Trubarjevih izjav ob predpostavki, da je *Katekizem* izšel v Tübingenu, je zato zgoraj navedeno mesto iz TT 1581–82 delalo velike težave že Francetu KIDRIČU (1921: 301); Krištof je namreč zasedel prestol šele po 6. novembru 1550, ko je umrl njegov predhodnik Ulrik; potemtakem bi moral *Katekizem* iziti šele leta 1551, če bi njegov tisk res omogočil vojvoda Krištof. Od dovoljenja do natisa je moralo namreč preteči kar nekaj časa, dovoljenja za tisk Trubarjevih del pa vojvoda Krištof zagotovo ne bi utegnil dati že v prvih dneh po svojem imenovanju. Toda ne glede na pomisleke je ob predpostavki, da sta prvi slovenski knjigi tiskani v Tübingenu, prevladalo mnenje,⁹ da tudi za izid *Katekizma* velja letnica iz *Abeceknika*, torej 1550, saj bi bilo nekoliko nenavadno, da Trubar na zgoraj omenjenem mestu v TR 1561 ne bi dajal pravega podatka, ko pa jasno pravi, da je *Katekizem* njegova prva knjiga, šele za njo pa navaja tudi *Abeceknik* 1550. To mnenje se je nato utemeljevalo z nekoliko za lase privlečenim sklepom, da je pač Krištof Trubarju pomagal, še preden je postal vojvoda (in potemtakem tudi še preden se je seznanil leta 1553 s Petrom Pavlom Vergerijem). To pa je zagotovo manj verjetno kot naša razlaga. Če se torej ne bodo našli kaki novi viri, ki bi pojasnjevali novoodkrita podatke o črkah – in močno dvomim, da se bodo – moramo kot kraj tiska predvidevati Schwäbisch Hall, kot tiskarja pa Petra Frentza.

2 Štirje, v Sloveniji še neevidentirani protestantski tiski v knjižnici v Memmingenu

V reviji *Gutenberg-Jahrbuch*, ki smo jo omenjali že zgoraj, je leta 1970 izšel članek Ernsta KYRISSA (1970: 371–81) o württemberških renesančnih vezavah knjig s slovanskimi tiski Primoža Trubarja. Ta izvod revije smo v Slovenijo dobili, a smo ga sprva očitno prezrli, pozneje pa so ga po pomoti celo pozabili zavesti v (elektronski) katalog NUK-a. Raziskovalci so bili tako pozorni zgolj na dopolnitev članka, ki ga je čez dve leti pripravila Marianne ROZSONDAI (1972: 353–59) in ki se naše teme ne dotika. Morda je Kyrissov članek kak raziskovalec celo imel v rokah, pa se ni zavedal njegovega pomena. Ob prvem pogledu na članek namreč ni moč sklepati, da je omenjeni raziskovalec ob pregledovanju platnic naletel v knjižnici v Memmingenu

⁹ Debato povzema in sklene Joka ŽIGON (1954: 331–34), RUPEL v obeh izdajah monografije (1962: 77, 1965: 84–85) o Trubarju takšno razlago sprejema, a se od nje vidno distancira: »V zadnjih letih pa dajejo raziskovalci več vere Trubarjevemu podatku in menijo [...]«, kar se mu sicer precej redko zgodi.

tudi na nekaj tiskov, ki jih dve leti prej Branko BERČIČ (1968: 152–268) ni zajel v svoj še danes referenčni pregled slovenskih protestantskih tiskov.¹⁰ Oznake tiskov nepoučenemu bralcu sicer ne povejo tako rekoč nič, saj avtor ni vedel, kako določeno knjigo imenujemo, v katerem jeziku je in kdo je njen avtor, zato je prepisal po svojem občutku eno od nemških ali latinskih oznak knjige s platnic v nemškem ali latinskem jeziku. V tabeli tiskov, ki jim dodaja leto vezave in podatke o odtisnjenih lesorezih na platnicah, tako stojijo pod knjižnico v Memmingenu navedeni naslednji (KYRISS 1970: 373):

Katechismus, 1561, signatura: 9.7.3;

Katechismus, 1561, signatura: 9.7.4;

Confessionen, 1562, signatura: 9.6.21.

Pod prvima dvema oznakama se skrivata izvoda glagolskega in cirilskega hrvaškega katekizma iz leta 1561 s posvetilom Primoža Trubarja,¹¹ pod tretjo oznako pa se skrivajo Trubarjevi slovenski *Articuli* (TAR 1562). Vse tri knjige lahko označimo kot v Sloveniji še neevidentirane nove najdbe (prim. BERČIČ 1968 in GLAVAN 2008: 163). Izvodi so izredno dobro ohranjeni in imajo na platnicah odtisnjene znane lesoreze s podobami Primoža Trubarja, Stjepana Konzula in Antuna Dalmate.

Navedene knjige se nahajajo v knjižnici *Stadtbibliothek Memmingen* in spadajo pod njen arhivski oddelek (*Stadtarchiv Memmingen*, Ulmer Straße 19, Memmingen), natančneje pod ločeni oddelek s starimi tiskii; te znotraj knjižnice predstavlja fond, ki ga je dala v hrambo mestu t. i. *Seyfridsche Stiftung* (fundacija družine Seyfried). Katalog teh starih tiskov ni tako velik, da se ga ne bi dalo pregledati; ob pregledu smo našli poleg treh omenjenih še en doslej neevidentiran izvod. Na strani 112 je namreč v katalogu vpisan izvod: »Dalmatinus, Georg, *De catholica et catholicis*, Tübing[en]. 1572. 4°.« Signatura 16.3.16 priča o uvrstitvi knjige na 16. mesto (po abecedi) v razdelek 16.3: *Gesamte Theologie u. theologische Dissertationes*. Izvod je vezan na predzadnje mesto med 24 krajšimi deli s podobno vsebino; kot vsa ostala dela je brezhibno ohranjen. Če bi kak ustrezno usposobljen raziskovalec vzel v roke omenjeni katalog že prej, pa bi nedvomno odkril tudi novo pomembno najdbo, drugi trenutno znani izvod *Cerkovne ordninge* iz leta 1564.

3 Memmingenski izvod *Cerkovne ordninge*

Cerkovna ordninga Primoža Trubarja iz leta 1564 je namreč v katalogu skrbno popisana. Najdemo jo lahko v razdelku 16.7: *Practische Theologie: 2. Liturgik*. V polju, kjer je običajno zapisan avtor, je zapis: »Cerkouna«, v polju z naslovom pa: »Ordninga; Slavisch [s. titul.], 4°«, sledi zaporedna številka kot del signature: »13«. Celotna signatura se torej glasi: 16.7.13.

Delo je našel Ulrich D. Oppitz, ki je doktoriral iz zgodovine prava, zdaj pa se ukvarja z raziskovanjem fragmentov iz srednjeveških rokopisov in inkunabul, ki

¹⁰ Tega je pozneje dopolnil Mihael GLAVAN (2008: 163).

¹¹ Stjepan Konzul, Antun Dalmata, Primož Trubar: *Katehismus: edna malahna kniga* [...], Tübingen, 1561 (cirilska in glagolska hrvaška verzija).

so bili uporabljani za vezavo knjig v 16. stoletju. Tako je našel knjigo, ki je bila zvezana s pomočjo lista iz dela Johana Balba (Johannes Balbus) *Catholicon* iz leta 1460 (Oppitz in Weismann, v tisku). Izkazalo se je, da je to *Cerkovna ordninga*. Posumil je, da gre za redko delo, zato se je obrnil na Igorja Grdino na ZRC SAZU v Ljubljani kot na urednika Trubarjevih zbranih del, on pa mi je prijazno prepustil nadaljnji »projekt«.

Po potrditvi pristnosti dela, ki sem ga opravil, je Urlich D. Oppitz skupaj s Christophom Weismannom pripravil navedeni članek s podrobnim opisom knjige; članek trenutno v rokopisu čaka na izdajo v *Gutenberg-Jahrbuch* 2014 ter v *Stati inu obstatu* 2014. V nadaljevanju zato izpuščam fizični opis knjige in opozarjam le na nekatere, za jezikoslovno in literarno stroko zanimivejše podrobnosti.

Knjižnica fundacije družine Seyfried sega v leta 1630–32; obsega tiske od 15. do 19. stoletja, namenjena pa je bila študentom te fundacije. Slovenske in hrvaške knjige v njej so zelo malo rabljene, vsaj v 16. stoletju pa so bile v rabi, kar se vidi po obrabi zapiral (pri *Articulih* iz zelenega traku iz blaga, pri *Cerkovni ordningi* usnjena). Ker so vsaj od začetka 17. stoletja dalje slovensko govoreči uporabniki knjige malo verjetni, so za nas toliko bolj zanimivi rokopisni vpisi neznane roke, morda prav prvotnega (edinega?) lastnika Bernarda Steinerja.¹² Gre za prilagoditev nekaj obrednih besedil, namenjenih duhovniku in vernikom, tako da namesto množine vernikov, ki jih predvideva originalna Trubarjeva predloga, besedilo ustreza eni sami ženski vernici. Ker gre za prvo takšno besedilo v zgodovini slovenskega jezika (če je seveda moje predvidevanje, da gre za glose, nastale v 16. stoletju ali na začetku 17. stoletja, pravilno), ga v nadaljevanju navajam. Navedeni vpisi dokazujejo, kako pomemben segment uporabnikov del slovenskih protestantskih piscev so bile ženske (prim. tudi AHAČIČ 2007: 37).

Razmerje med Trubarjevim besedilom in popravki z roko je naslednje. V levem stolpcu je podano natisnjeno besedilo, kjer so označene tudi morebitne prečrtane črke. V desnem stolpcu je označeno besedilo, kot ga predvidevajo popravki; vpisi z roko so okrepljeni. V tretjem stolpcu sledi oznaka strani, kjer se besedilo nahaja v knjigi.

¹² Lastnik knjige je naveden z vpisom *M[agistro] Bernardino Stainero tradatur* (»[ta knjiga] naj se izroči magistru Bernard(in)u Stainerju«) na notranjem veznem listu. Bernard Steiner je postal magister šele 10. avgusta 1569 (Oppitz in Weismann, v tisku), kar pomeni, da je bila *Cerkovna ordninga* v rabi še kar nekaj let po zaplembi. Sicer ponuja Steinerjev življenjepis v kombinaciji z vpisi v izvod *Cerkovne ordninge*, ki jih navajamo v nadaljevanju, odlično snov za nadaljnje raziskovanje.

ENA DRVGA MOLYTOV PO OBHAYLI. MI tebi nash Gos̄pud inu ohranenik Iefu Crite, ufo zhaft inu viſoko hualo damo, kir fi nas ſteimi tuimi daruui tuiga telleſſa inu tuie Krij, ohladil, inu ſpet hti duhouſki mozhy uti veri perprauil, natu mi tuie miloſti pohleuno is ferza proſſimo, de lety tui daruui nom inu noter vnas rataio kani mozhni terdni inu ſtonouiti veri pruti tebi, inu kani prauī ferzhni lubefni umei nami uſemi, de ſe naprei taku derſhimo, de ſo uſem nashim dianem inu rounanem, tebi ufelei dopademø, inu po tui voli fueſſeſeem ſluſhimo.	ENA DRVGA MOLYTOV PO OBHAYLI. Jest tebi nash Gos̄pud inu ohranenik Iefu Crite, ufo zhaft inu viſoko hualo dam, kir fi mene ſteimi tuimi daruui tuiga telleſſa inu tuie Krij, ohladil, inu ſpet hti duhouſki mozhy uti veri perprauil, natu iest tuie miloſti pohleuno is ferza proſſim, de lety tui daruui nom inu noter v meni rataio kani mozhni terdni inu ſtonouiti veri pruti tebi, inu kani prauī ferzhni lubefni umei nami uſemi, de ſe naprei taku derſhimo, de ſo uſem moim dianem inu rounanem, tebi ufelei dopadem, inu po tui voli fueſſeſeem ſluſhim.	117a
---	---	------

Memmingenski izvod *Cerkovne ordninge* je brezhibno ohranjen z izjemo lista 7a–7b, ki je poškodovan, tako da manjka glede na vatikanski izvod naslednje (prečrtano) besedilo: »De ta ~~vfigamogzhi, rfnizhni~~ Bug, Ie ta vezhni Ozha, ta dini Syn Iefus Chriſtus« (7a), »OD TIGA ~~STVARIENA~~ ufeh ſtuari« (7b). Slabše je odtisnjen tudi zgornji desni rob strani 128a, ki pa je vseeno berljiv.

Memmingenski izvod vatikanskega in mnogih mestih dopolnjuje. Poleg mnogih mest, ki so v faksimilirani izdaji vatikanskega izvoda (Trofenik in Weismann 1973) slabo vidna, lahko pa sklepamo, da so v originalu berljiva,¹³ so lepo ohranjena mesta, kjer je v vatikanskem izvodu list strgan ali zapognjen. Tako lahko beremo:

- »Inu de ſe ty S. Sacramenti, ta S. Kerſt, ta S. Vezheria Criftufeua, prou dile inu iemio. Inu [...]« (1a),
- »Inu skuſi nih Preproſto Pridigo tiga Euangelia ſebi eno vezhnu Cerkou sbrati. Glih taku SuetiPaul od tiga gouori Ephe: 4. kir prauī, Criftus ie vnebefsa gori ſhel« (1b).
- »Steim ſe ty mladi inu preproſty ludi, to Suſno ufeh ſhtkou, te praeue Vere Krszhanske navuzhe« (4a)
- »kateri ie en Ozha nashiga Gos̄pudi Iefuſa Criftuſa, inu kir ſe ie unega Syna nom dal naſnane, inu kir ie reka« (4b)
- »Rauen tiga ie tudi potreba veiditi, De Bug vtih ſuih ſtuarih to ſuio Ordningo derſhi« (8a).
- »Ampag Adam inu Eua« (8b).
- »nashih Grehou ozhiſzheni, Sbugom ſmireni« (115a).
- »Kerſzhēiki imαιο nih nadluge uolno terpeti« (115b).
- »uſe naſhe Boshye ſluſhbe, nash ſtan, naſhe poklyzane, delu inu rounane derſhimo inu pelamo, de ſo uſem, inu ufelei tebi dopademo, dai tuimu S. Kerſzhanſtuu tuiga S. Duha« (119a)

¹³ Npr. bra=ti (robna opomba, 72a), offral (predzadnja vrstica, 84a), leshozh (drugi odstavek, 88b; v faksimilu vatikanskega izvoda beremo: ieszozh), uuzhiti (zgornja robna opomba, 138b), naſnane (spodnja robna opomba, 138b), Bolnikom (robna opomba, 141a), ne=ma (prva vrstice zgornje robne opombe, 154a), Aku (prva vrstica, Xx2b), Malykouske (prva vrstica, Xx 3a), doli diati (prva vrstica, Xx3b).

»Natu mi tebe pohleunu inu is ferza profsimo, gledai miloftiuu na te tuie slushabnike, na tiga Rymaskiga Ceffaria inu Kralla« (119b)

Najdragocenejša pa so mesta, kjer je vatikanski izvod poškodovan do te mere, da nam memmingenski izvod prinaša povsem novo besedilo robnih opomb. Gre za naslednja mesta (besedilo, ki ga v vatikanskem izvodu ni, je pa v memmingenskem, je označeno s krepkim tiskom):

»Exequia mortuorum, funt folatia viuorum, pravi **S. Auguftin**, kar **fe per tih** meruih **dei**, **pridiguie** oli **poye**, **tu** fe tim **shiuim** htroshtu **dei**, nekar tim mertuim« (163a–b).

»Satu ti Fary **htim** Merlzom fo poklyzani, de **imaio** te shalofne [...] troshtati« (164a).

»**Ta smert tih** neuernikou inu **nepokurnih** nei en **konez** nih slega, **temuzh** ta fazhetik, **fa** tu ie nim **grofna** inu ftrashna« (164b).

»Obeni **ludy** na fueitu, **samuzh ty** praui Kerfzheniki« (165a)

»kateri zhlouik fe upraui veri inu klyzanu ne [!] Cristufa is tiga fuita **lozhi**, **Tiga iftiga Dusha** fdaici **gre Vnebeffa**. Tih **drugih** Vpekak« (166a–b).

»Cristus ozhyitu prau, **kam ty verni mertui Prydo**« (167a).

»**Vcerqui** per pogrebŷzhini« (168a).

»Neuerniki **ne Veruio**, de bi ty **mertui Goriuftaiei**, fteim oni **Boshyo** Muzh, **RifMuzh**, nu zhaft **fu zhatuio**« (169a).

»**Tih Vernih Proshne**, **bodo guishnu uslishane**« (opomba desno zgoraj, 171a).

»**Sa ufe dobre pridne rizhy**, **hozhe Bug proshen biti**« (opomba levo zgoraj, 171b).

»REGISTER« (Xx2a).

»Enu fueiftu opominane hti ozhyti gmain molitui. fol. **118**. Duei Collecti, duei gmain proshni, fa vfo Cerkou inu **fuei** C Slushabnike. fol. **118**. Ena Collecta, proshna, fa Ceffarie, Krale, Vyude, **fna ColRaih** inu fa vfo Gofpofzhino. fol. **119**.« (Xx4a).

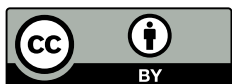
»katere ta **Sludi** nagane, de bi na milofti inu Pomuzhi Boshy zagali. [beseda *gori* je v faksimile prišla iz predhodnega lista] fol. 147. Od nekaterih rizhy, kir fe fa volo tiga Obhayla per bolnikih [beseda *Forma* je v faksimile prišla iz predhodnega lista] **mogo** pergoditi. fol. 153. **Koku** fe ima fteimi, kir merio inu to Dusho poiemlo, rounati. fol. 155.« (Xx4b).

Poleg tega prva stran registra v memmingenskem izvodu vsebuje edino mesto (Xx2a), ki se razlikuje od vatikanskega izvoda do takšne mere, da gre za tiskarjev popravek. Prva vrstica navedb vsebinskih razdelkov se namreč v vatikanskem izvodu glasi: »KKuliku Shtukou oli rizhy slishio [...]«, v memmingenskem pa »KVliku Shtukou slishio [...]«. Očitno je torej, da gre za popravek, ki je nastal med tiskom.¹⁴ Ohranjene so tudi oznake strani 169, 170 in 171, ki jih v vatikanskem izvodu ni.

4 Gedruckt im Sybenburgen durch den Jernei Skuryaniz

Na koncu tega prispevka se bolj za šalo kot zares še enkrat vrnimo k Trubarjevemu *Katekizmu* 1550. Če bi Primož Trubar s psevdonimom *Jernej Škrjanec* želel narediti poklon tistim, ki so mu v Schwäbisch Hallu pomagali, ne bi pa hotel pri tem izpostaviti tiskarja in korektorja, potem bi bil »Jernej« zgoraj omenjeni Bartholo-

¹⁴ Na to opozarjata že Oppitz in Weismann (v tisku).

meus [= Jernej] Holdenriedt, »Škrjanec« pa zgoraj omenjeni Johannes Regulus, ki v priimku skriva škrjancu podobnega ptiča kraljička. *Cetera iam fabulosa*.

5 Post scriptum: neevidentirani izvod iz Erlangena

Med pripravo članka smo na podlagi naslednjega vpisa v že omenjenem članku Ernsta Kyrissa (1970: 373):

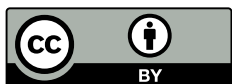
Erlangen UB, Thl. II 53, Neues Testament 1557/8, vezava 1562,

našli še en izvod dela Primoža Trubarja *Ta pervi deil Noviga testamenta* iz leta 1557, za katerega imamo sicer na voljo že več evidentiranih izvodov. Glede na točnost preostalih vpisov in glede na površne vpise vsebine smo predvidevali, da pri gornjem opisu ne more iti za nobeno drugo knjigo. Naše predvidevanje se je izkazalo za pravilno, signatura knjige se je vmes spremenila, a fotografije knjige so skupaj z natančnimi bibliografskimi podatki že na poti v Slovenijo.

VIRI IN LITERATURA

- Kozma AHAČIČ, 2007: Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Branko BERČIČ, 1968b: Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts. *Abhandlungen über die slowenische Reformation*. München: Rudolf Trofenik. 152–268.
- CERL 2013 = *CERL Thesaurus*. Consortium of European Research Libraries, 2013. Splet.
- Helmut CLAUS, 2013: »Gedruckt in Siebenbürgen durch Jernei Skuryaniz«. *Gutenberg-Jahrbuch* 88. 127–38.
- Mihael GLAVAN, 2008: *Trubarjev album: Romanje za Trubarjem*. Ljubljana: MK.
- Igor GRDINA, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja.
- France KIDRIČ, 1921: Trije prispevki k zgodovini slovenskega pismenstva v 16. stoletju. *Južnoslovenski filolog* II. 301–08.
- Ernst KYRISS, 1970: Württembergische Renaissance-Einbände mit slawischen Drucken des Primus Truber. *Gutenberg-Jahrbuch* 45. 371–81.
- Sönke LORENZ (ur.), 2001: *Primus Truber: Der slowenische Reformator und Württemberg*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Ulrich-Dieter OPPITZ in Christoph WEISMANN, v tisku: Die Slowenische Kirchenordnung von 1564 – ein neu gefundenes Exemplar. *Gutenberg-Jahrbuch* 89 (rokopis).
- Jože RAJHMAN, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: SAZU, Razred za filološke in literarne vede (Korespondence pomembnih Slovencev 7).

- , 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. Ljubljana: SAZU, Razred za filološke in literarne vede (Korespondence pomembnih Slovencev 11).
- Marianne ROZSONDAI, 1972: Beiträge zu Württembergischen Renaissance-Einbänden mit slawischen Drucken des Primos Truber. *Gutenberg-Jahrbuch* 47. 353–59.
- Mirko RUPEL, 1958: Trubariana. *Razprave razreda za filološke in literarne vede* 2–3. Ljubljana: SAZU. 165–87.
- , 1962: *Primož Trubar: življenje in delo*. Ljubljana: MK.
- , 1965: *Primus Trüber: Leben und Werk des slowenischen Reformators*. Deutsche Übersetzung von B. Saria. München: Südosteuropa-Verlagsgesellschaft.
- , 1966: *Slovenski protestantski pisci* (druga, dopolnjena izdaja). Ljubljana: DZS.
- Oskar SAKRAUSKY, 1989: *Primus Truber: Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk* (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte 5/1). Dunaj, Ljubljana: Institut für protestantische Kirchengeschichte Wien, SAZU.
- Christian Friedrich SCHNURRER, 1989 [=1799]: *Slavischer Bücherdruck in Württemberg im 16. Jahrhundert: ein literarischer Bericht*. Unveränderter Nachdruck mit einem Nachwort von Peter Bartl. (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, 20.) München: R. Trofenik.
- TA 1550 = Primož Trubar, 1550: *Abecedarium vnd der klein Catechismus*. Tübingen.
- TAr 1562 = Primož Trubar, 1562: *ARTICVLI OLI DEILI, TE PRAVE STARE VERE KERSZHANSKE*. Tübingen.
- TC 1550 = Primož Trubar, 1550: *Catechismus*. Tübingen.
- TO 1564 = Primož Trubar, 1564: *CERKOVNA ORDNINGA*. Tübingen.
- TR 1558 = Primož Trubar, 1558: *EN REGISHTER*. Tübingen.
- TR 1561 = Primož Trubar, 1561: *Regifter vnd summarifcher Inhalt*. Tübingen.
- Rudolf TROFENIK in Christoph WEISMANN (ur.), 1973: *Primož Trubar: Cerkovna ordninga = Slowenische Kirchenordnung: Tübingen 1564. Teil 1: Text* (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, 10). München: R. Trofenik.
- TT 1557 = Primož Trubar, 1557: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.
- TT 1581–82 = Primož Trubar, 1581–82: *TA CELI NOVI TESTAMENT*. Tübingen.
- Joka ŽIGON, 1954: Kdaj je izšla prva slovenska knjiga? *SR* 5–7. 331–34.

SUMMARY

In 1550 Primož Trubar was unable to print his *Catechismus* and *Abecedarium* due to an official interdiction issued by the censors in both Nürnberg and Schwäbisch Hall. This led to the conclusion that both books were printed in Tübingen in the printing office of Ulrich Morhart. However, based on the new findings by Helmut Claus on the shape of the initial letter L in the aforementioned books, this paper argues for a new interpretation of where and by whom the two books were actually printed. Primož Trubar came to an agreement with the printer Peter Frentzen (*Frentius* or *Frentzius*) and possibly with “the Christian preacher” Mihael Grätter (*Gretter*) in Schwäbisch Hall, that the books would be printed in secrecy in Frentzen’s printing office during Trubar’s absence. This could not have been too difficult, since the printing offices seldom underwent close examinations—and Trubar’s absence made the discovery of what was going on even less likely. Even if the project had not passed unnoticed (perhaps even by local authorities), it was most likely merely frowned upon, since the main concern was to avoid the aggravation of higher authorities; if the project in Schwäbisch Hall was a successful one, Trubar fails to mention this simply because it would have been utterly careless to alert the authorities of his own (and the printer’s) transgression of the *interim* and the interdiction.

This thesis is based on the recent comparison of his prints with those of other printing offices as well as on the results of a reassessment of written sources, which shed new light on how these two works by Trubar came into being. These new findings also explain the difficulties in establishing the year of publication for *Catechismus*.

Furthermore, the paper points out five new discoveries of works by 16th-century Protestant writers: *Catechismus* in the Glagolitic and Cyrillic scripts from 1561, The First Part of the New Testament (*Ta pervi deil Noviga testamenta*), and *Articuli* by Primož Trubar from 1557–1558 and 1562 and Jurij Dalmatin’s master’s thesis *De catholica et catholicis* from 1572. It also discusses at length the new discovery of the second preserved copy of the *Cerkovna ordninga* from 1564, discovered by Ulrich D. Oppitz in October 2013, pointing out its significance and differences compared to the Vatican copy as well as its particularly interesting and truly unique feature—the handwritten inscriptions intended for a female reader.

Slavistična revija (<https://srl.si>) je ponujena pod licenco
[Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2013_4_01.pdf | DOST. 05/02/25 20.02